

Women's citizenship rights Their background and position in the Islamic Republic of Iran

Saeed Karami *

Abstract

Considering the importance of women's presence and participation in social, political, cultural and economic activities, and since throughout history, many obstacles have appeared in the role of this stratum of human society, the present research aims to investigate "Citizenship rights of women and their background and position in the Islamic Republic of Iran" has been done by descriptive-analytical method and by using library resources by phishing method. The findings of the research show that the history of paying attention to citizenship rights in Iran, especially women's citizenship rights, goes back to ancient times and the times of Elamites and Achaemenids. In Iran during the Islamic era, the most prominent approach to women's citizenship rights took place with the constitutional revolution, which manifested itself in the presence and participation of women in publications and the formation of women's associations. After that, during the Pahlavi period, women were given the right to vote for the first time, and then, it became possible for Iranian women to be elected as parliamentarians. With the victory of the Islamic Revolution, a new view of women emerged with regard to Islamic values, which appeared in the Constitution of the Islamic Republic and then in the Charter of Citizen Rights. The results of this research show that although significant progress has been made regarding women's citizenship rights in the Islamic Republic of Iran, the proposed laws do not have sufficient executive guarantees and there is still a long way to go before women achieve their citizenship rights. Remains.

Keyword: citizenship rights, citizenship charter, women, Islamic Republic of Iran.

Introduction

In Islamic-era Iran, the most prominent approach to women's citizenship rights emerged during the Constitutional Revolution, manifested in women's participation in periodicals and the formation of women's associations. Subsequently, during the Pahlavi period, women were granted the right to vote for the first time, and were later

---

* Assistant Professor of the Law Department of Payam Noor University of Tehran, Tehran, Iran. karami.t54@pnu.ac.ir

Received: 20.30.2024 Accepted: 05.05.2026

afforded the opportunity to stand for election as parliamentary representatives. With the victory of the Islamic Revolution, a renewed perspective on women—grounded in Islamic values—took shape, which was reflected in the Constitution of the Islamic Republic of Iran and subsequently in the Citizens' Rights Charter.

Materials and Methods

The present study aims to examine “Women’s Citizenship Rights and Their Historical Background and Status in the Islamic Republic of Iran.” It employs a descriptive-analytical method and is based on library research conducted through systematic note-taking. The central research question is: What is the status of women’s citizenship rights in the Islamic Republic of Iran?

Discussion & Result

The Preamble to the Constitution, as well as several of its provisions, explicitly address women’s rights. The Preamble states that in the establishment of Islamic social foundations, human forces previously subjected to comprehensive foreign exploitation shall regain their authentic identity and human rights. In this restoration, women—having endured greater oppression under the former regime—shall naturally receive greater restitution of their rights. The family is described as the fundamental unit of society and the primary center for human growth and development. Ideological and aspirational harmony in the formation of the family, which constitutes the principal foundation for humanity’s progressive development, is recognized as an essential principle; thus, providing the necessary conditions for achieving this objective is deemed a duty of the Islamic government.

Within this framework, women are no longer regarded as “objects” or “instruments of labor” serving consumerism and exploitation. Rather, while reclaiming the noble and significant role of motherhood in nurturing ideologically committed and pioneering individuals, they stand alongside men as active participants in the various spheres of life. Consequently, women assume a more significant responsibility and, within the Islamic worldview, enjoy elevated dignity and value.

Beyond the Preamble, other constitutional provisions also address women’s citizenship rights. Notably, Article 21 of the Constitution stipulates that:

“The government is obliged to guarantee the rights of women in all respects, in conformity with Islamic criteria, and to accomplish the following:

1. Create favorable conditions for the development of women’s personality and the restoration of their material and moral rights;
2. Support mothers, particularly during pregnancy and child-rearing, and protect orphaned children;
3. Establish competent courts for the preservation of the family’s integrity and survival;
4. Provide special insurance for widows, elderly women, and women without guardians;
5. Grant guardianship of children to worthy mothers, in the best interests of the children, in the absence of a lawful guardian.”

Conclusion

With the triumph of the Islamic Revolution, women's citizenship rights acquired a distinct and formal status within the Constitution. Nevertheless, post-revolutionary developments—including the Iran–Iraq War and the wave of political assassinations during the early years of the Islamic Republic—led to the non-implementation of many constitutional principles, including aspects related to women's citizenship rights.

The emphasis on citizenship rights in the Islamic Republic of Iran ultimately resulted in the drafting and promulgation of the Citizens' Rights Charter during the Eleventh Administration. However, evaluations indicate that this Charter more closely resembles a policy guideline lacking sufficient enforcement guarantees. Iranian society therefore still faces a considerable path ahead before women's citizenship rights can be fully and effectively realized.

Bibliography

Qur'an.

Nahj al-Balagha.

Ahmadi, H. (2009). *Foundations of Iranian national identity: A theoretical framework for citizen-centered national identity*. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies.[in Persian]

Ayati, M. E. (2013). *The history of the Prophet of Islam*. Tehran: University of Tehran Press.[in Persian]

Badran, A. Q. (1407 AH). *Tahdhib Tarikh Dimashq*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.[in Persian]

Donnelly, Jack (1989), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Part II, Ithaca, Corner University Press.

Fakouhi, N. (2005). The mechanism of "affirmative action" as a tool for deprivation alleviation with reference to the status of women in Iran. *Women in Development and Politics*, 3(3), 115–141.[in Persian]

Haki, F. (2010). *Human rights discourse for all*. Tehran: Shahre-Danesh Legal Studies and Research Institute.[in Persian]

Khanlari, A. (2005). *Collection of citizenship rights laws and regulations*. Qom: Negin.[in Persian]

Kulaini, M. b. Ya'qub. (2014). *Al-Kafi* (H. Ostadvali, Trans.). Qom: Dar al-Thaqalayn.[in Persian]

Mirbagheri Tabatabaei Mehrabadi, F., & Khazaei, A. (2018). The developmental role of Islamic citizenship rights in the cultural maturity of citizens. *Medical Law Journal*, 12(46), 137–154.[in Persian]

Mohammadi Rey Shahri, M. (2017). *Mizan al-Hikmah*. Qom: Dar al-Hadith.[in Persian]

Muhaddith Nuri, H. b. M. T. (2017). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il*. Qom: Al al-Bayt Institute.[in Persian]

Mutaqi Hindi, A. b. H. (1413 AH). *Kanz al-'Ummal*. Beirut: Al-Risalah Institute.[in Persian]

- Nuri Tabarsi, H. b. M. T. (1411 AH). *Mustadrak al-Wasā'il*. Qom: Al al-Bayt Institute.[in Persian]
- Pello, R. (1991). *Citizen and state* (A. Ghazi, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published in French)[in Persian]
- Roshan, M., Beyranvand, R., & Yarahmadi, H. (2014). Citizenship rights: Background and status in police relations. *Basirat and Islamic Education Journal*, 11(30), 111–138.[in Persian]
- Safari, V., Ayati, S. M. R., & Arabiyan, A. (2021). An examination of women's citizenship rights based on Shi'i jurisprudential teachings. *Interdisciplinary Studies in Fiqh Quarterly*, 4, 21–47.[in Persian]
- Sajedi, A. (2016). Human rights and citizenship rights in the perspective of Islamic governments in the Middle East with emphasis on the Constitution of the Islamic Republic of Iran. *Political Science Quarterly*, 12(36), 41–59.[in Persian]
- Sheibani, M. (2002). Citizenship and social welfare. *Social Welfare Quarterly*, 1(4). [in Persian]
- Tabarsi, A. b. H. (2013). *Mishkat al-Anwar fi Ghurar al-Akhbar* (A. Mohammadi & M. Houshmand, Trans.). Qom: Dar al-Thaqalayn.[in Persian]
- Tavasoli-Rokanabad, M., & Nouri, M. (2016). A historical sociology of the absence of citizenship rights in contemporary Iranian political discourses. *Political Studies Quarterly*, 8(31).[in Persian]
- Tusi, M. (1414 AH). *Al-Amali*. Qom: Dar al-Thaqafah.[in Persian]
- Velavi, S., Ahangaran, M. R., & Aqae Bejestani, M. (2020). Islamic citizenship rights in the political system of the Islamic Republic of Iran with emphasis on the rule of Ihsan. *Islamic Revolution Studies Quarterly*, 14(51).[in Persian]

حقوق شهروندی زنان پیشینه و جایگاه آنان در جمهوری اسلامی ایران

سعید کرمی *

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی «حقوق شهروندی زنان و پیشینه و جایگاه آنان در جمهوری اسلامی ایران» به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به روش فیش‌برداری، به انجام رسیده است. سوال پژوهش این است که جایگاه حقوق شهروندی زنان در جمهوری اسلامی ایران چیست؟ در ایران دوران اسلامی، برجسته‌ترین رویکرد به حقوق شهروندی زنان، با انقلاب مشروطه رقم خورد که نمود آن در حضور و مشارکت زنان در نشریات و نیز تشکیل اجتماعات زنانه بروز کرد. پس از آن، در دوره‌ی پهلوی برای نخستین بار زنان دارای حق رای شدند و سپس، این امکان برای زنان ایرانی فراهم آمد که به عنوان نمایندگان مجلس، به رای مردم گذاشته شوند. با پیروزی انقلاب اسلامی، نگاه نوینی به زنان با توجه به ارزش‌های اسلامی پدیدار گردید که در قانون اساسی جمهوری اسلامی و سپس در منشور حقوق شهروندی، ظهور کرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هرچند پیشرفت‌های شایان توجهی در خصوص توجه به حقوق شهروندی زنان در جمهوری اسلامی ایران صورت گرفته است، لیکن قوانین مطروحه از ضمانت اجرایی کافی برخوردار نبوده و هنوز راه طولانی تا رسیدن زنان به حقوق شهروندی خود، باقی مانده است.

کلیدواژه‌ها: حقوق شهروندی، منشور شهروندی، زنان، جمهوری اسلامی ایران.

* استادیار گروه حقوق دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران. karami.t54@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵

۱. مقدمه

در حال حاضر بیش از نیمی از جمعیت جهان (حدود ۶۰ درصد آن) در نواحی شهری زندگی می‌کنند و می‌توان گفت که امروزه پدیده شهرنشینی به امری اجتناب‌ناپذیر مبدل شده است (رفیعیان و مولوی، ۱۳۹۰: ۱۵). انسان‌ها در زمان‌های نسبتاً دور که هنوز شهرها به صورت امروزی شکل نگرفته بودند بسیار آزادانه‌تر زندگی می‌کردند و هیچ حد و حصری را برای خود قائل نبودند؛ ولی امروزه زندگی از نوع شهری نیاز به قوانین، ارتباطات و تعاملات خاص خود دارد و هرگونه وقفه، کوتاهی و نادیده گرفتن قوانین و آداب شهرنشینی و رعایت نکردن حقوق دیگران، تنش‌ها، خشونت‌ها و ناملایمات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بسیاری را دامن می‌زند. این احترام به حقوق متقابل از زمانی شکل گرفت که جمعیت شهرنشین افزایش یافت و هر روز که می‌گذشت شهرها نیز گسترش پیدا می‌کرد. به طبع آن مناسبات اجتماعی میان مردم نیز پیچیده‌تر از قبل می‌شد؛ پس زندگی اجتماعی نیازمند قوانین و ساختارهایی بود که با این رفتارهای شهرنشینان هماهنگ باشد. گی‌ارمه، در کتاب «فرهنگ و دموکراسی» می‌نویسد: شهروندی فقط از لحظه‌ای آغاز می‌شود که انسان‌درها را به روی کسانی که با او فرق دارند، بگشاید. شهروند کسی است که قواعد سلوک دموکراتیک را می‌داند و ارزش‌های اخلاقی آن را می‌شناسد. قوانین مربوط به شهرنشینی امروزه در قالب شهروند تداومی می‌شود.

چالش شهروندی و مسأله‌ی جنسیت از مسائل مبتلابه نه‌تنها جامعه ایران که همه جوامع می‌باشد. بحث و برخورد آرا در ارتباط با حقوق و تکالیف زن و مرد در همه‌ی فرهنگ‌ها جریان دارد. دولت‌ها کوشیده‌اند که برابری، هرچه بیشتر همگانی باشد. اما در طول تاریخ عوامل زیادی باعث از بین رفتن این برابری بوده‌اند که یکی از این عوامل جنسیت است. به‌طوری‌که زن و مرد در ارتباطی متفاوت با این مفهوم قرار می‌گیرند و همواره زنان وضعیت نامساعدتری دارند (نوری و مسیب‌نیافنجی، ۱۳۹۶: ۶).

امروزه زنان جهان و به ویژه زنان کشورهای در حال توسعه، از نابرابری‌های بسیار در رنج هستند در حالی که توسعه بدون مشارکت فعال آنان به سرانجام نخواهد رسید. زنان به دلیل زایمان به تغذیه بیشتر و بهداشت بهتر نیازمندند؛ در حالی که کمتر از مردان غذا می‌خورند و کمتر به امکانات بهداشتی دسترسی دارند و همچنین سطح سواد و تعلیم و تربیت در زنان پایین‌تر از مردان است (گل‌پرور، ۱۳۸۸: ۱۵). و این در حالی است که بخش قابل توجهی از تعلیم و تربیت فرزندان بر عهده‌ی مادران می‌باشد.

حقوق شهروندی جزء لاینفک جامعه‌ی مدنی و مبنای تشکیل آن به شمار می‌رود، چرا که امکان مشارکت داوطلبانه‌ی همه‌ی افراد را در تمام عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... فراهم می‌آورد. بنابراین، در گذر از جوامع سنتی به مدرن، تغییراتی در راستای تحقق حقوق شهروندی در سطوح فردی و ساختاری پدید می‌آید (هزارجریبی و امانیان، ۱۳۹۰: ۳)

۲. پیشینه پژوهش

حقوق شهروندی زنان در ایران از موضوعاتی است که بسیار مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته و مطالعات و تحقیقات زیادی در این خصوص، از زوایای مختلف و با دیدگاه‌های گوناگون به انجام رسیده است. از آن جمله، اخلاق‌پسند و همکاران (۱۴۰۰) اقدام به «بررسی تطبیقی جایگاه خانواده در حقوق شهروندی، اسلام و کنوانسیون منع تبعیض علیه زنان» کرده و نشان دادند که با توجه به اصول عدالت، حکمت، فطرت و مصلحت، جایگاه و منزلت خانواده در فقه اسلام به مراتب بیشتر از کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان مورد توجه قرار گرفته است. حسینی و حاجی‌پور کندرود (۱۳۹۹) به «بررسی جایگاه حقوق زنان در منشور حقوق شهروندی با تاکید بر اصول اخلاقی» پرداخته و به این نتیجه دست یافته است که گرچه حقوق شهروندی زنان در حد قابل قبولی در منشور حقوق شهروندی مورد توجه قرار گرفته است لیکن نبود ضمانت اجرایی و نیز بعضی چالش‌های عملی و اجرایی، تحقق واقعی آن را در ایران با موانع جدی روبرو کرده است. لطفی و همکاران (۱۳۹۹) نیز «منشور حقوق شهروندی و چالش‌های حقوق شهروندی زنان در ایران» را مورد بررسی قرار داده و نشان داد که برخی مواد منشور حقوق شهروندی در تضاد کامل با قوانین می‌باشد. محبوبی شریعت‌پناهی و همکاران (۱۳۹۸) اقدام به «تحلیل محتوایی حقوق شهروندی اجتماعی زنان در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» کرده و نشان دادند که این برنامه‌ها از کاستی‌های ساختاری در برنامه ریزی یک پارچه برای تمامی ابعاد حقوق اجتماعی شهروندی زنان برخوردار است. همچنین ابعاد اقتصادی و رفاهی بیش از ابعاد اجتماعی (آموزش، بهداشت و مشارکت) شهروندی اجتماعی زنان مدنظر برنامه ریزان بوده است. جهانگیر و کاوه‌پیشقدم (۱۳۹۸) نیز به «بررسی تطبیقی جایگاه حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی و منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران» پرداخته و نشان دادند که مفهوم حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دارای جایگاه برتری نسبت به منشور حقوق

شهروندی است. جاوید و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تبعیض مثبت به نفع زنان با تأکید بر حقوق شهروندی» با ادله‌ی روانشناختی، تاریخی و دینی، این مسئله را اثبات کردند که بهترین راه در تأمین حقوق اجتماعی زنان، حمایت قانونی از وضعیت طبیعی ایشان در جامعه‌ی کنونی با ایجاد نوعی تبعیض مثبت است. آنها به این نتیجه دست یافتند که بر اساس ادله‌ی مذکور، چنین تبعیضی نه تنها رواست بلکه گریز ناپذیر می‌باشد. میرشکاری و همکاران (۱۳۹۲) نیز پژوهشی با عنوان «توصیف حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی» انجام دادند. افروغ (۱۳۸۷) نیز در کتاب «حقوق شهروندی و عدالت» حقوق شهروندی و شاخه‌های گوناگون فردی، گروهی و اجتماعی آن را در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مورد بحث قرار داده است. در این زمینه، پایان‌نامه‌های دانشگاهی چندی نیز ارائه گردیده است از جمله: طیوری آبکنار (۱۳۹۹) «از حقوق شهروندی زنان تا اتاق شیشه‌ای در مسیر حکمرانی خوب»، پرویزی (۱۳۹۶) «بررسی جایگاه زنان در پرتو رهیافت‌های حقوق شهروندی»، مسیب‌نیافخجی (۱۳۹۲) «حقوق شهروندی زنان در ایران بین دو انقلاب»، احمدپور (۱۳۹۱) «مقایسه‌ی میزان آگاهی زنان و مردان از حقوق شهروندی و عوامل اجتماعی مرتبط با آن».

همان‌گونه که از بررسی سوابق تحقیق به دست می‌آید، هر کدام از پژوهشگران، از زوایایی خاص و محدود به مقوله‌ی حقوق شهروندی زنان پرداخته و خلأ پژوهشی جامع و کامل در زمینه‌ی «حقوق شهروندی زنان؛ پیشینه و جایگاه آن در جمهوری اسلامی ایران» مشاهده می‌شود که پژوهش حاضر در صدد جبران این خلأ علمی و پژوهشی برآمده است.

۳. چهارچوب مفهومی

۳-۱. شهروند و شهروندی

بروز شهروندی، برابر فارسی واژه‌ی سیتیزن (citizen) انگلیسی می‌باشد که از واژه‌ی لاتین سویتاس (Civitas) مشتق شده است که برابر واژه‌ی پلیس (polis) در زبان یونانی و به معنای شهر می‌باشد. شهروندان، نه تنها تعدادی از افرادی هستند که در یک جامعه‌ی شهری زندگی می‌کنند، بلکه آنها در یک واحد سیاسی قرار گرفته اند که دارای حقوق و تکلیف گشته اند (پللو، ۱۳۹۰: ۱).

برابر تعریف، شهروند فردی است در ارتباط با دولتی که از سویی برخوردار از حقوق سیاسی و مدنی است و از سوی دیگر، در برابر دولت تکالیفی به عهده دارد. این رابطه را شهروندی گویند. چگونگی رابطه شهروندی را قانون اساسی و قوانین مدنی کشور تعیین

می کند (آشوری، ۱۳۹۳: ۲۲۱). در تعریفی دیگر، به تمامی کسانی که در یک کشور زندگی می کنند و به عنوان انسان از حقوق انسانی برخوردارند، شهروند گفته می شود که شامل مردان، زنان، کودکان، نوجوانان، میانسال ها می باشد. تعاریف بسیار زیادی از مفاهیم شهروند و شهروندی شده است که از آن میان، تعریف تی. اچ. مارشال که در سال ۱۹۴۹ ارائه شده است، از تعاریف مورد وثوق بسیاری از صاحب نظران می باشد. مارشال توسعه شهروندی را به سه مرحله تقسیم می کند؛ شهروندی مدنی که مربوط به آزادی فردی و حقوق مالکیت است که از قرن ۱۸ با توسعه سیستم قضایی در بریتانیا شکل گرفته است. شهروندی سیاسی که با حق رای ارتباط دارد و از قرن ۱۹ به وجود آمده است. شهروندی اجتماعی که با رفاه اقتصادی و اجتماعی ارتباط دارد از قرن ۱۹ با شکل گیری سیستم آموزشی و توسعه دولت رفاه به وجود آمده است (اکنر، ۲۰۱۵: ۵۰۳). در نظریه ی مارشال، «حقوق مدنی» عبارت از حفظ آزادی های فردی شامل آزادی شخص، آزادی بیان، اندیشه و عقیده، حق مالکیت شخص، حق انعقاد قراردادهای معتبر و حق برخورداری از عدالت؛ «حقوق سیاسی» شامل حق مشارکت در اعمال قدرت سیاسی به عنوان یکی از اعضای نهاد برخوردار از اقتدار سیاسی و یا به عنوان یکی از انتخاب کنندگان اعضای چنین نهادی، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن و «حقوق اجتماعی» در بردارنده ی طیف وسیعی از حقوق که حق برخورداری از حداقلی از رفاه اقتصادی و امنیت تا حق برخورداری کامل از میراث اجتماعی و حق زندگی به عنوان یک موجود متمدن طبق معیارهای حاکم بر یک جامعه می باشد (جهانگیر و کاوه مقدم، ۱۳۹۸: ۱۲۳).

شهروندی یکی از مفاهیم اصلی اندیشه و عمل دموکراتیک است. شهروندان اعضای کامل و برابر اجتماعی سیاسی دموکراتیک هستند که هویت آنها طبق حقوق و وظایفی شکل می گیرد که آن اجتماع را تعیین و تعریف می کند (لیپست، ۱۳۹۷: ۹۵۰). شهروندی هویتی پویاست و از آنجا که در مورد روابط انسانی است، تعریفی ساده و ایستا را بر نمی تابد که برای همه جوامع در همه زمان ها به کار رود. شهروندی با ملیت ارتباطی نزدیک دارد و این دو اصطلاحاتی هستند که در حقوق بین الملل به جای هم به کار می روند (عیوضی و باب گوره، ۱۳۹۱: ۱۹۱). به عبارتی دیگر، مفهوم شهروندی، مفهومی سیاسی - حقوقی است؛ سیاسی از این جهت که رابطه فرد سیاسی با نظام سیاسی (دولت - شهر، جمهوری، امپراطوری، دولت - ملت، دولت پسا مدرن) را مد نظر دارد؛ و حقوقی از این جهت که حقوق و تکالیفی برای فرد شهروند در ارتباط با جامعه و نظام سیاسی - اجتماعی متبوعه ارائه می دهد. بر این اساس، شهروندی همواره انگاره ای دو جانبه و اجتماعی است. این

انگاره نمی تواند صرفاً مجموعه حقوقی باشد که فرد را از تعهد به دیگران رها کند. حقوق همیشه به چارچوبی برای پذیرش و ساز و کارهایی برای تحقق نیاز دارد. این بدان معنی است که شهروندی علاوه بر حقوق، بر وظایف و تعهدات نیز دلالت دارد. عرصه سیاست که شهروندی ارتباطی وثیق با آن دارد؛ مجموعه شیوه ها و تکنیک هایی نظیر مشورت، معامله، دیپلماسی و تقسیم قدرت است که می توان از طریق آنها مشکل اداره امور را بدون خشونت حل کرد. بنابراین، سیاست، معطوف به اداره توافقی امور و حفظ چنین شیوه ای است که شهروندی برای دستیابی به این هدف امری حیاتی است؛ چرا که هویتی مشروعیت بخش و قوی ایجاد می کند و راهی برای توزیع و اداره عادلانه منابع از طریق تقسیم منافع و مسئولیت های زندگی اجتماعی ارائه می کند (فالکس، ۱۳۸۱: ۱۵-۱۴).

۲-۲. حقوق شهروندی

حقوق جمع حق است و آن اختیارات، توانایی ها و قابلیت هایی است که به موجب قانون، شرع، عرف و قرارداد برای انسانها لحاظ شده است. اصطلاح حقوق به معنی اصول و مقرراتی است که روابط انسانها را با هم در حقوق خصوصی و روابط بین فرمانروایان و فرمانبرداران را در حقوق عمومی و اساسی تنظیم می کند. تمامی افراد بشر در حقوق معنوی خود به صورت ذاتی آزاد زاده شده و دارای کرامت و حقوق برابر با یکدیگر می باشند. این حقوق سلب نپذیر است و متناسب با قواعد حقوقی رایج در جوامع ملی مختلف و بین المللی است که رضایت حکومت شوندهگان یعنی افراد صاحب حق در آن لحاظ گردیده است. در حقوق بشر آزادی هایی وجود دارد که تمامی انسانها بدون هیچ گونه تبعیضی، به ویژه از حیث نژاد، رنگ، جنس، زبان، دین، ثروت، عقیده سیاسی و یا هر عقیده دیگر به طور مساوی و برابر بهره مند هستند. بر این اساس افراد بشر دارای حق و تکلیف بوده و حقوق آنها در ارتباط با دیگران معنی می یابند. بعبارتی حقوق افراد را در زندگی اجتماعی آنها باید جستجو کرد و آنها از یک حقوق بشری واحد که دربرگیرنده حقوق ذاتی و طبیعی آنهاست می باید بهره مند گردند. قوانین حقوق بشری فرمولی است که انسانها با بکارگیری آن در زندگی اجتماعی به کرامت انسانی خود می رسند و بر این اساس، حقوق بشر حقوقی بنیادی و انتقال ناپذیر است و برای بقا بشر ضروری می باشد (هکی، ۱۳۸۹: ۸-۲۷).

در علم حقوق، انسان موجودی است که دارای حق و تکلیف بوده و این امر در زندگی اجتماعی او مفهوم و معنا پیدا می کند. ارسطو یکی از اولین متفکرینی بود که حق طبیعی انسان را برآمده از قانون طبیعی خود انسان قلمداد کرد. او این حق را قانون نا نوشته

می‌دانست که در طبیعت و به ویژه در نهاد و ذات آدمی قرار داشت. او همچنین اظهار نمود با این امتیاز طبیعی هر شهروند هم باید حکمرانی و هم فرمانبرداری نماید. در دوره سیاه قرون وسطی حقوق شهروندی افول نمود چراکه در این عصر شهروندی حالت سلسله مراتبی را کسب نموده بود و کلیسا حاضر به پذیرفتن این حق برابر را برای انسان‌ها در جوامع مسیحی قائل نبود. با دوره رنسانس و کاهش قدرت کلیسا و انقلاب فرانسه به همراه گسترش تفکر لیبرالی و مدرن، مفهوم شهروندی به معنای امروزی بتدریج شکل گرفت (شیبانی، ۱۳۸۱: ۱۱). در این دوره اندیشمندانی چون منتسکیو، ژان ژاک روسو، کانت، الکسی دو توکویل، ماکس وبر، دورکهایم و توماس هامپری مارشال نظریه های خود را در مفهوم شهروندی بیان و حقوق شهروندی را گسترش دادند. در بین این اندیشمندان مارشال بیشتر از بقیه به حقوق شهروندی پرداخت. در نظریه مارشال افراد در کنار وظایف مدنی دارای حقوق شهروندی شامل حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی بوده و این به معنای آزادی‌های شخصی، لندیشه، عقیده، بیان، حق مالکیت و حق برخورداری از حقوق اجتماعی است که در برگیرنده رفاه اقتصادی و امنیت می‌باشد. او شهروندی را موقعیتی دانست که در آن اعضاء یک اجتماع در رابطه با حقوق و وظایف خود از برابری برخوردار هستند. او همچنین قرن بیستم را قرن شهروندی خواند (احمدی، ۱۳۹۸: ۴۱۶). دغدغه اصلی این دسته از متفکرین دستیابی مردم به وضعیت بهینه زندگی فردی و جمعی بود. آنچه در نظریه شهروندی این اندیشمندان مشهود است، حقوق شهروندی در وجود آدمی بوده و از این رو یک شأن انسانی می‌باشد. این امتیاز شهروندی دارای یک برابری فراگیر است که بر دیگر هویت‌های اجتماعی - انسانی نظیر نژاد، مذهب، قومیت و یا طبقه برتری دارد. حقوق شهروندی که در میثاق بین‌المللی مدنی و سیاسی ۱۶ سپتامبر ۱۹۶۶ با پنجاه و سه ماده در مجمع عمومی سازمان ملل متحد بتصویب رسید متضمن حقوقی چون حق زندگی، آزادی، داشتن زندگی مطلوب و مناسب، مشارکت در تعیین سرنوشت خود، برخورداری از تعلیم و تربیت مناسب و ... می‌باشد (ساجدی، ۱۳۹۵: ۴۴).

حقوق شهروندی، بخشی از حقوق اساسی مانند حق مشارکت سیاسی است که ملهم از حقوق بشر در شکل نسبی آن است و در برخی از قوانین اساسی شکل ملی به خود می‌گیرد و به طور خلاصه آن بخش از حقوق اساسی است که رنگ تعلق و وابستگی به خود گرفته است (محبی، ۱۳۹۳: ۱۵). به عبارتی دیگر، حقوق شهروندی، از عناصر اصلی شهروندی است که بر سه اصل حقوق مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی بنا شده و از ارکان اساسی حقوق بشر محسوب می‌شود که در ماده ۱۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز تصریح

شده است. حقوق مدنی مجموع آزادی های افراد در انتخاب محل زندگی، حق آزادی بیان و عقیده، حق مالکیت و حق دادرسی یکسان در برابر قانون را شامل می شود. حقوق سیاسی حق مشارکت در نظام سیاسی و مخصوصاً حق شرکت در انتخابات و انتخاب شدن و نامزدی است. حقوق اجتماعی به مزایای بهداشتی و درمانی، تعیین حداقل سطح دستمزد و .... گفته می شود و بنای تمامی آنها قبول برابری همه آدمیان با یکدیگر است (قلی زاده، ۱۳۸۵: ۲۴).

حقوق شهروندی از مفاهیمی است که به برابری و عدالت میان همه ی افراد انسانی یک جامعه توجه دارد (طاهری، ۱۳۹۵: ۱۱). علاوه بر این حقوق و تکالیف شهروند که در قانون اساسی هر کشور تبیین و مدون شده است، از کانال مشارکت شهروندان و جامعه ی مدنی در امور مختلف کشور، هویتی پویا و مشروعیت بخش و توانمند ایجاد می کند که راهی برای توزیع و اداره ی عادلانه ی منابع و فقرزدایی مشارکتی از طریق تقسیم منابع و مسئولیت های زندگی اجتماعی ارائه می کند و نهایتاً به توسعه ی جامع و همه جانبه ی کشور می انجامد (عیوضی و باب گوره، ۱۳۹۱: ۱۹۰).

۴. حقوق شهروندی زنان

زنان نقش اساسی در خانواده و جامعه ایفا می کنند، بنابراین به عنوان شهروند باید از حقوق شهروندی برخوردار باشند.

حقوق شهروندی جزو حقوق اساسی هر شهروند اعم از مرد و زن است که در جوامع گوناگون، میزان برخورداری متفاوت است. این تفاوت بستگی به شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی کشور دچار تغییراتی می شود که در کشور ما برای همه شهروندان بر اساس قانون اساسی تعیین شده است و اجرای این حقوق در بعضی از زمینه ها فراهم و در بعضی زمان ها نادیده انگاشته می شود. اما در همین فضا هم بین حقوق زنان و مردان نیز تفاوت هایی دیده می شود (سلطانی فر و همکاران، ۱۳۹۰: ۲).

حقوق شهروندی زنان می تواند در جهت توسعه و گسترش جوامع امروزی باشد و نیز نقش زنان در برخورداری از حقوق مشارکتی شهروندی و جامعه پذیری جنسیتی بر میزان برخورداری پایین تر از حقوق شهروندی مؤثر در جامعه کنونی باشد (گل پرو، ۱۳۹۰: ۲۴).

۴-۱. حقوق شهروندی در اسلام

گرچه حقوق شهروندی و قوانین امروزی آن در غرب پا گرفته است لیکن از نظر مفهومی، این حقوق سده‌ها پیش از غرب، در اسلام مدون بوده است (لطفی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۸).

مهمترین آموزه‌های ادیان الهی، ارزش و کرامت انسانی است. این کرامت انسانی است که انسان‌ها را از تعدی به حقوق دیگران باز می‌دارد. پذیرش مسئولیت از طرف انسان در برابر خداوند و رابطه عبودیت در تعیین حدود حقوق انسان بسیار موثر است. بر اساس جهان بینی توحیدی دین اسلام و بر خلاف مکاتب حقوق طبیعی و عقلی تنها خداوند قانون‌گذار است. البته در شرایطی خداوند اجازه وضع برخی از قوانین را به پیامبران و یا جانشینان آنها (که آنها نیز از دستورات خداوند پیروی می‌کنند) داده است. از آنجائیکه در دین اسلام زندگی دنیوی و اخروی انسان‌ها در پیوند است. پس سعادت و خوشبختی او در آخرت معلول سعی و تلاش در اجرای قوانین الهی است. هدایت بشر بسوی سعادت و خوشبختی تنها از جانب خداوند صورت می‌پذیرد و خداوند است که حقوق شهروندان را تبیین و وضع می‌نماید. نظام حقوق شهروندی در دین اسلام بر خلاف دیگر ادیان، دارای نظام حقوقی بوده که این نظام حقوقی اسلامی برخاسته از کتاب قرآن و سنت و عقل می‌باشد (ساجدی، ۱۳۹۵: ۵۳).

از آنجایی که دین مبین اسلام توجه بسیار زیادی به زنان دارد، ارج نهادن به جایگاه زنان در جامعه و حقوق آنان در نظام اسلامی، باید بیش از دیگر نظام‌ها مورد توجه قرار گیرد؛ لیکن در جمهوری اسلامی ایران، زنان دارای موقعیت برابر با مردان نبوده و این امر باعث می‌شود که حقوق شهروندی آنان به طور کامل محقق نگردد. از این رو، بازخوانی دیدگاه اسلام در خصوص حقوق شهروندی بویژه حقوق شهروندی زنان، حائز اهمیت است.

اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین دین الهی در درون خود تمام قواعد، سنت‌ها، ایده آل‌های بشری را برای تحقق حقوق شهروندی دارد. مسئولیت و حقوق شهروندان اسلامی در حدیث نبوی «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیت» مشهود و در بردارنده همه شهروندان فارغ از نوع جنسیت و دین و مذهب و بیانگر رابطه دو طرفه است. پیامبر گرامی اسلام (ص) در خصوص مسئولیت شهروندان در جامعه اسلامی در قبال همدیگر می‌فرماید: هر کس شب را به صبح برساند در حالی که به امور مسلمین اهتمام ندارد از مسلمانان نیست (کلینی، ۱۳۹۳: ۱۶۳/۲). در نظام حقوقی اسلام ضمن همزمانی حق و تکلیف، ضمانت اجرای تکلیفی و شرعی در دو بُعد بیرونی و درونی نیز وجود دارد.

کاوش در آیات و روایات و سیره معصومان مبین توجه هدفمند دین مبین اسلام و مذهب شیعه به آسایش و آرامش دنیوی و سعادت اخروی هر شهروند است. مفهوم حقوق شهروندی در اندیشه نظریه پردازان مسلمان به رسمیت شناخته شده است. شهروندی در پیشینه فرهنگ اسلامی همواره در سایه توجه به حقوق بشر منعکس شده و تاسیس نهاد اجتماعی «امر به معروف و نهی از منکر» و تاکید بر نهادها و سازوکارهایی همچون «حق الناس» در جهت صیانت از هنجارهای خاص جامعه اسلامی و حراست از حقوق شهروندی بوده است (میرباقری طباطبایی مهرآبادی، و خزائی، ۱۳۹۷: ۱۴۹).

تحلیل محتوای آیات قرآنی با محوریت حقوق شهروندی زنان نشان می دهد که این حقوق شامل سه بعد حقوق اولیه، اجتماعی و زناشویی است. این ابعاد سه گانه، با دسته بندی قوانین به دو دسته ثابت و متغیر در فقه و حقوق اسلامی نیز متناظر هستند. قوانین ثابت اسلامی را می توان سرچشمه حقوق اولیه و قوانین متغیر اسلامی را سرچشمه حقوق اجتماعی و حقوق زناشویی دانست. این حقوق در رابطه دیالکتیکی با یکدیگر هستند و وجود یکی بدون ارتباط با دیگری معنا و مفهوم واقعی خود را پیدا نمی کند (صفری و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۷).

در دیدگاه اسلام، حقوق اولیه زنان شامل حق حیات و زندگی (سوره تکویر، آیه ۹) و حق تکریم شخصیت (سوره حجرات، آیه ۱۱) می باشد. حقوق اجتماعی نیز شامل حق آموزش، حق الگو بودن در جامعه (سوره مریم، آیات ۱۶ و ۴۱ و سوره تحریم آیه ۱۱)، حق حفظ آبروی اجتماعی (سوره نور، آیه ۲۳) و حق نظارت اجتماعی (سوره توبه، آیه ۷۱) است. حقوق زناشویی زنان در اسلام نیز عبارت از حق مسکن (سوره طلاق، آیه ۶)، حق نفقه (سوره طلاق، آیه ۷)، حق مهریه (سوره نساء، آیات ۴ و ۱۹)، حق طلاق در موارد خاص (سوره بقره، آیه ۲۲۹)، و حق محبت همسر می باشد (همان: ۲۷-۳۱).

در احادیث و روایات نیز موارد بسیار زیادی از توجه به حقوق شهروندی زنان مشاهده می شود که ذکر همه ی آنها، خود کتابی سترگ خواهد شد؛ فلذا به چند مورد مختصر بسنده می شود.

پیامبر گرامی اسلام فرمودند: «جز کریمان زنان را تکریم نکنند و جز انسان های پست زنان را تحقیر نکنند» (بدران، ۱۴۰۷ ق: ۵۰). همچنین فرموده است: «بهترین شما خوش خلق ترین شما با زنان هستند» (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۳۹۲). نیز فرموده اند: «هرچه آدمی ایمانش افزایش یابد، علاقه اش به زنان بیشتر گردد» (نوری طبرسی، ۱۴۱۱ ق: ۲۴۹).

همچنین در اهمیت به جایگاه زنان در مشورت، فرموده است: «با زنان در مسالله‌ی ازدواج‌شان مشورت کنید» (متقی هندی، ۱۴۱۳ ق: ۳۱۳/۱۶).

در کتبی که به سیره‌ی نبوی و همچنین سیره‌ی ائمه‌ی اطهار پرداخته‌اند نیز موارد بسیار زیادی از علاقه و تکریم آن بزرگواران نسبت به دختران و همسرانشان مشاهده می‌شود. اسلام در مسائل اجتماعی و سیاسی نیز، برای زن شخصیت مستقل حقوقی قائل است. دخالت زن را مانند مرد در تمام فعالیت‌های اجتماعی و شئون سیاسی جایز می‌داند. مشارکت زنان در فریضه امر به معروف و نهی از منکر، بیعت، هجرت و دیگر فعالیت‌های اجتماعی هم پای مردان در عصر رسالت، دلیل احترام پیامبر (ص) به حقوق و مقام زنان در حوزه عمومی است. زنان همچنین در بیعت‌های پیامبر (ص) با مسلمانان حضور داشته‌اند که از آن میان، بیعت عقبه از همه مشهورتر است (آیتی، ۱۳۹۲: ۳۲۴-۳۲۶). همچنین در صلح حدیبیه و فتح مکه، زنان نیز با حضرت رسول اکرم (ص) بیعت کردند که «ابن سعد» تعداد ۴۸۰ نفر از آنها را نام برده است (ماتب واقدی، ۱۳۹۲: ۱/۸-۴).

نکته‌ی قابل توجه در دیدگاه اسلام به حقوق شهروندی زنان، تبعیض مثبت نسبت به آنها در تعالیم اسلامی می‌باشد. تبعیض مثبت به معنای تخصیص سهمیه یا تبعیض جبرانی به معنی در پیش گرفتن سیاست و روشی برای اصلاح رویه‌های تبعیض آمیز در حق گروه‌هایی است که در طول تاریخ، از برخی یا بسیاری مزیت‌های اجتماعی بی بهره مانده‌اند (فکوهی، ۱۳۸۴: ۱۱۵). این راهکار، نه تنها منافاتی با حقوق شهروندی نداشته بلکه روشی به منظور جبران رویه‌های تبعیض آمیز و تحقق حقوق شهروندی برابر نیز می‌باشد. برخی از موارد تبعیض مثبت در آموزه‌های اسلامی عبارتند از:

۱) تقدم زنان و دختران در مال بخشیدن، سوغاتی و ارمغان بازار پیامبر (ص) می‌فرماید: «آن که بازار برود و ارمغانی بخرد و به خانه ببرد در تقسیم از دختران آغاز کند» (طبرسی، ۱۳۹۲: ۲۰۱/۲). همچنین می‌فرماید: «با فرزندان به مساوات رفتار کنید و اگر می‌خواهی به کسی افزون ببخشی به زنان بیشتر ببخش» (محمّدی ری شهری، ۱۳۹۶: ۴۸۷/۱۳).

۲) مهربانی بیشتر خداوند بر دختران در مقایسه با پسران حضرت امام رضا (ع) از رسول گرامی اسلام (ص) روایت می‌فرماید: «خداوند تبارک و تعالی به زنان مهربان‌تر از مردان است» (کلینی، ۱۳۹۳: ۷/۶).

۳) تقدم حق مادر بر پدر

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «هرگاه در نماز مستجبی هستی، اگر پدرت تو را خواند نمازت را قطع مکن، ولی اگر مادرت تو را صدا زد نمازت را قطع کن» (محدث نوری، ۱۳۹۶: ۱۱۸/۱۵). همچنین امام باقر (ع) از حضرت موسی نقل فرموده است که «از خداوند سه بار خواستم مرا نصیحت کند. بار اول و دوم مرا به مادرم نصیحت کرد و بار سوم به پدرم». حضرت فرمود: «به همین جهت است که برای مادر دو سوّم نیکی است و برای پدر یک سوّم» (طبرسی، ۱۳۹۲: ۲۸۱/۲).

بنابراین، دین مبین اسلام توجه ویژه‌ای به حقوق شهروندی زنان دارد و از این رو، توقع می‌رود که در نظام جمهوری اسلامی که مبتنی بر شریعت ایلام پایه نهاده شده است، توجه ویژه‌ای به این حقوق مبذول شود.

۴-۲. پیشینه حقوق شهروندی زنان در ایران

زنان در طول تاریخ، بویژه تاریخ معاصر، نقش بسزایی در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ... داشته لیکن همواره نقش‌آفرینی آنها با چالش‌ها و دشواری‌های گوناگونی روبرو بوده است.

در خصوص پیشینه‌ی توجه به حقوق شهروندی در ایران، می‌توان به اسنادی از دوران ایران باستان رجوع کرد که منشور کوروش در بیش از ۲۵۰۰ سال پیش، نمونه‌ای ارزشمند از توجه پادشاهان ایران باستان به حقوق شهروندی می‌باشد.

پیش از آن نیز، در تمدن کهن ایلام، خدلیان هادینه مورد پرستش بوده و زنان از جایگاه و ارج بسیار بالایی در جامعه برخوردار بوده‌اند. از جمله حقوق زنان در آن دوران این بود هاست که حق داشته‌اند همچون مردان به دیوان دادگستری شکایت کرده و نیز می‌توانستند اسناد رسمی را مهر کنند. در آثار بجا مانده از آن دوران مشاهده می‌گردد که زنان در امور حسابداری و صنعت نیز ایفای نقش می‌کرده‌اند (لاهیجی، ۱۳۸۸: ۵).

در سنگ‌نبشته‌های به دست آمده از پارسه (تخت جمشید) نیز به فعالیت‌های زنان دربار اشاره شده است که می‌توانستند بر املاک و کارگران نظارت داشته و دستور صادر کنند. زنان، مسوول تعلیم و تربیت کودکان خاندان شاهنشاهی بوده و بالاترین دستمزدها را بانوان سرپرست دریافت می‌کردند. شایان ذکر است که محیط کاری زنان و مردان یکسان بوده لیکن زنان در آن دوران می‌توانستند ساعات کار کمتری داشته و یا نیمه‌وقت کار کنند. همچنین زنان از مرخصی دوران زایمان با دریافت حداقل حقوق برخوردار بوده‌اند (تقی‌پور، ۱۳۹۰: ۶).

در ایران پس از اسلام، گرچه حضور زنان در اجتماع و بویژه در حکومت بسیار کم‌رنگ شد لیکن باز هم می‌توان شاهد نقش‌آفرینی چند زن پادشاه یا فرمانروا و همچنین زنانی که با شهادت و هوش و استعداد خویش توانستند در عرصه‌ی جامعه و سیاست گام بردارند، بود (همان: ۹).

دوره‌ی قاجار، از لحاظ مباحث مربوط به حقوق شهروندی زنان، دوره‌ی بسیار مهمی در تاریخ ایران زمین می‌باشد. در این دوره، وضعیت زنان همچنان، چه زنان درباری و وابسته به خاندان سلطنتی و چه زنان طبقات مختلف اجتماع از بازاریان و علما و دهقانان و ... در اختیار و اقتدار مردان بود. همچنین علی‌رغم لغو برده‌داری در دیگر جوامع، خرید و فروش زنان به عنوان کنیز در ایران همچنان در جریان بود. البته فرمانی از ناصرالدین‌شاه متعلق به دوره‌ی صدرات امیرکبیر موجود می‌باشد که در آن رعایت حقوق مردم توسط حاکمان و نمایندگان آنها مورد تأکید قرار گرفته است: «در این وقت از قرار شکایاتی که مقرون سمع همایونی افتاد، حکام ولایات، مکرر بندگان خدا را خواه به جهت اقرار تقصیری که متهم می‌شوند و خواه محض ابراز جایی که اموالشان پنهان بوده به شکنجه می‌گذارند. چنان حرکتی منافی مروّت و احکام شرع و خلاف رأی اقدس شهریاری است؛ بنابراین قدغن می‌فرماییم که به هیچ وجه متهمان را به شکنجه نگذارند. پس از آنکه تقصیر متهمان، ثابت و محقق گردید به اندازه تقصیرشان گرفتار همان سزای شرعی و عرفی می‌گردند. حکام ولایات مزبور به هیچ وجه کسی را به شکنجه و آسیب نرسانند و مراقب باشند که اگر احدی مرتکب چنین عملی گردد مورد مؤاخذه و سیاست خواهد شد، می‌بایست حسبال مقرر معمول داشته، تخلف و تجاوز از مدلول حکم قضا شمول نمایند؛ ۲۵ ربیع‌الاول ۱۳۶۶ ق.» البته این فرمان و مانند آن هرگز در مسیر اجرا پلیدار نمانده است (روشن و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۴). تا این که با انقلاب مشروطیت، توجه ویژه‌ای به زنان به عنوان نیمی از جامعه مبذول گشته و استعدادهای ذاتی و نادیده گرفته‌شده‌ی آنان مجال بروز یافت. در این راستا، انجمن‌های زنان به منظور بهبود وضعیت آنها تشکیل و از مهمترین اقدامات آنها، تأسیس مدارس دخترانه به سبک و سیاق جدید بود (لاهیجی، ۱۳۸۸: ۱۳).

این روند در دوران حکومت پهلوی تسریع گردید و این دوران به لحاظ حضور و مشارکت زنان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، شاهد یکی از مهمترین پیشرفت‌های تاریخ ایران نوین بوده است. از آن جمله، پذیرش زنان در شرایطی برابر با مردان در دانشگاه تهران که موجب پلیداری نسل جدیدی از زنان دانش‌آموخته و ورود آنها به میدان‌های فرهنگ، اجتماع، اقتصاد و سیاست گردید. دگرگونی بزرگ دیگر در خصوص حقوق شهروندی

زنان در آن دوره، اعطای حق رای به زنان بود که در سال ۱۳۴۱، به اجازه‌ی زنان برای حضور در مجلس شورای ملی ارتقا یافت و برای نخستین بار در تاریخ این کشور، زنان توانستند در جایگاه قانون‌گذاری قرار بگیرند (همان: ۱۴).

این روند در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ادامه داشته و شتاب بیشتری گرفت که منجر به تصویب نخستین قوانین در خصوص حقوق شهروندی با عنوان «حقوق ملت» در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصول ۱۹ تا ۴۲) گردید که افرون بر این که حقوق آحاد ملت اعم از مرد و زن را مورد توجه قرار داده است، بخش‌هایی از آن، به طور ویژه به حقوق زنان اختصاص دارد (لطفی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۹).

گام مهم دیگر در حقوق شهروندی، تصویب منشور حقوق شهروندی در سال ۱۳۸۳ در مجلس شورای اسلامی می‌باشد که در سال ۱۳۹۵ با هدف استیفا و ارتقای حقوق شهروندی و به منظور تدوین برنامه و خط مشی دولت، توسط رییس‌جمهور وقت ایران امضا شد.

۴-۳. حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

ایران در طول تاریخ بجز در دوره‌هایی کوتاه، شاهد ظهور حاکمان و دولت‌های مستبدی بود که آنها همواره خود را سایه خداوند می‌دانستند. ساختار قدرت در نظام‌های سیاسی این مستبدان بگونه‌ای می‌بود که احکام صادره از سوی آنها با وجودی که مردم را از حقوق اولیه و حقوق شهروندی محروم ساخته بود، می‌بایستی بدون چون و چرا به اجرا در می‌آمد. این وضعیت تا انقلاب مشروطه ادامه یافت و در این دوره کوتاه صحبت از برابری، عدالت و حقوق شهروندی به میان آمد ولی بدلیل اختلافات بین رهبران انقلاب، مشروطه در کوتاه مدت با شکست مواجه شد و نتوانست حکومت قانون را در ایران مستولی کند. حتی در دوره پهلوی با وجود باز کردن درهای مدرنیته به روی ملت و رشد اقتصادی، ولی بعزت عدم توسعه سیاسی، حقوق بشر و حقوق شهروندی در ایران شکل نگرفت (رکن‌آبادی، نوری، ۱۳۹۵: ۱۳). پیروزی انقلاب اسلامی در ایران این امید را در بین ملت بوجود آورد که حقوق شهروندی در ایران به معنای واقعی شکل خواهد گرفت. تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی با اصول ۱۹، ۲۳ (آزادی عقیده)، ۲۴ (آزادی نشریات و مطبوعات)، ۲۶ (آزادی احزاب و جمعیت‌ها)، ۲۷ (آزادی تجمعات و راهپیمایی بدون حمل سلاح)، ۳۲، ۳۳ (آزادی اقامت و رفت‌وآمد)، ۴۷ و ... که حقوق برابر و شهروندی را در خود گنجانده بود امید زیادی به مردم داده بود تا به حقوق بشر و حقوق

شهروندی دست یابند و بدین سبب قانون اساسی با رأی زیادی از طرف ملت مورد تأیید گرفت.

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران واژه‌ی «شهروند» به کار نرفته است لیکن برای پاسداشت از حقوق بشر و شهروندی اصول مختلفی آمده که متضمن حقوق و آزادی‌های مشروع ملت شده است. برای مثال در اصل ۲۲ قانون اساسی آمده که حیثیت، جان، مال، حقوق، شغل و مسکن جز در موارد خاص از تعرض مصون است یا در اصل ۲۳ آمده که تفتیش عقاید ممنوع بوده و نمی‌توان کسی را به صرف داشتن عقیده ای مورد مواخذه قرار داد. این حقوق بنیادین که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیان شده است، شامل همه شهروندان اعم از زنان و مردان می‌باشد.

اصل سوم قانون اساسی «تامین حقوق همه‌جانبه‌ی افراد اعم از زن و مرد و ایجاد امنیت قضایی عادلانه برای همه و تساوی عموم در برابر قانون» را مورد تأکید قرار داده است. همچنین اصل بیستم اذعان می‌دارد که «همه افراد ملت اعم از زن و مرد، یکسان در حمایت قانون قرار دارند و از همه‌ی حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با رعایت موازین اسلام، برخوردارند». اصل ۱۳۴ قانون اساسی نیز بر منشور حقوق شهروندی با هدف استیفا و ارتقای حقوق شهروندی و به منظور تدوین برنامه و خط مشی دولت، تنظیم شده است. این موارد شامل مجموعه‌ای از حقوق شهروندی است که به دو صورت دسته بندی شده است: (۱) در منابع نظام حقوقی ایران شناسایی شده‌اند؛ (۲) دولت برای شناسایی، تحقق و اجرای آن‌ها از طریق اصلاح و توسعه نظام حقوقی و تدوین و پیگیری، تصویب لوایح قانونی یا تدبیر یا اقدام قانونی لازم تلاش جدی و فراگیر خود را معمول خواهد داشت.

افزون بر این‌ها، در مقدمه‌ی قانون اساسی و نیز برخی اصول آن به حقوق زنان به طور اخص توجه داشته‌لند. در مقدمه‌ی این قانون ذکر شده است که «در ایجاد بنیادهای اجتماعی اسلامی، نیروهای انسانی که تاکنون در خدمت استثمار همه‌جانبه‌ی خارجی بودند، هویت اصلی و حقوق انسانی خود را باز می‌یابند و در این بازیابی، طبیعی است که زنان به دلیل ستم بیشتری که تاکنون از نظام طاغوتی متحمل شده‌اند، استیفاءی حقوق آنان بیشتر خواهد بود. خانواده، واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده که زمینه‌ساز اصلی حرکت تکاملی و رشد یابنده‌ی انسان است، اصل اساسی بوده و فراهم کردن امکانات جهت نیل به این مقصود از وظایف حکومت اسلامی است. زن در چنین برداشتی از واحد خانواده، از حالت «شیء بودن» و یا

«ابزار کاربودن» در خدمت اشاعه‌ی مصرف‌زدگی و استثمار، خارج شده و ضمن بازیافتن وظیفه‌ی خطیر و پراج مادری در پرورش انسان‌های مکتبی پیشاهنگ و خود هم‌رزم مردان در میدان‌های فعال حیات می‌باشد و در نتیجه پذیرای مسؤولیتی خطیرتر و در دیدگاه اسلامی برخوردار از ارزش و کرامتی والاتر خواهد بود» (مقدمه‌ی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران).

افزون بر مقدمه، در اصل‌های دیگری از قانون اساسی، حقوق شهروندی زنان مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله اصل ۲۱ قانون اساسی که تاکید دارد: «دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین کرده و امور زیر را انجام دهد: ۱. ایجاد زمینه‌های مساعد برای رشد شخصیت زن و احیای حقوق مادی و معنوی او. ۲. حمایت مادران بالخصوص در دوران بارداری و حضانت فرزند و حمایت از کودکان بی سرپرست. ۳. ایجا ددادگاه صالح برای حفظ کیان و بقای خانواده. ۴. ایجاد بیمه‌ی خاص بیوگان و زنان سالخورده و بی سرپرست. ۵. اعطای قیمومیت فرزندان به مادران شایسته در جهت غبطه‌ی آنها در صورت نبودن ولی شرعی».

۴-۴. حقوق شهروندی زنان در منشور شهروندی جمهوری اسلامی ایران

منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران، در واقع قراردادی میان دولت و مردم در مورد چگونگی ارائه‌ی خدمات و تغییر در جهت مدل مدیریتی کسب و کار با تأکید بر خواسته‌ها و نیازهای مشتریان است. به عبارتی دیگر، این منشور، توافق‌نامه‌ی عمومی بین شهروندان و ارائه‌دهندگان خدمات عمومی است که به موجب تدوین واضح انتظارات و استانداردها توسط ارائه‌دهندگان و عرضه‌کنندگان خدمات می‌شود (جهانگیر و کاوه‌پیشقدم، ۱۳۹۸: ۱۳۶). در این منشور، برای نخستین بار، حقوق شهروندی ملت از سوی خود دولت به رسمیت شناخته، ارائه و ابلاغ گردید و همچنین برای اولین بار، دولت اراده‌ی خویش را برای عملیاتی‌سازی حقوق مصرح در قانون اساسی در زمینه‌ی حقوق شهروندی به جامعه عرضه کرد (همان: ۱۳۷).

در مقدمه‌ی لایحه حقوق شهروندی که با ۱۲۰ ماده در سال ۱۳۸۳ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده، آمده است که حاکمیت مطلق بر جهان و انسان از آن خداست و این خداوند است که انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است (منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی، ۱۳۸۳).

منشور حقوق شهروندی بر اساس فقه اسلام و با توجه به نیازهای روز انسان‌ها و برگرفته از آموزه‌های دینی تدوین گردیده و از این روی، تمایز قلیل توجهی با حقوق شهروندی رایج در غرب دارد (ولوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۵). این منشور، حقوق زنان را در عرصه‌های حقوق مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اقتصادی-اجتماعی مورد توجه قرار داده است (ر.ک: جاویدنیا و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷۰-۲۷۷).

شایان ذکر است که منشور حقوق شهروندی به عنوان برنامه و خط مشی دولت برای رعایت و پیشبرد حقوق اساسی ملت مشتمل بر ۱۲۰ ماده؛ النهایه در آذرماه ۹۵ پس از فراز و فرودهای فراوان توسط حسن روحانی رییس جمهور وقت ایران، طی نشست با حضور اعضای جامعه حقوقی کشور به امضا رسید و در تاریخ ۹ بهمن ۱۳۹۵ پس از تصویب شورای عالی اداری کشور، به کلیه دستگاه‌های اجرایی ابلاغ گردید (عظیم‌زاده اردبیلی، ۱۳۹۵" ۹۸). یکی از گروه‌های ویژه مورد توجه این منشور، زنان می‌باشند که علاوه بر آنکه مانند مردان مستحق برخورداری از حقوق مساوی و برابر هستند، در برخی از حوزه‌های حقوق شهروندی بر ضرورت توجه و رعایت حقوق آنان تاکید ویژه شده است.

در منشور حقوق شهروندی ایران به حق حیات، سلامت، کیفیت زندگی، کرامت و برابری انسانی، آزادی و امنیت شهروندی، مشارکت در تعیین سرنوشت، آزادی اندیشه و بیان، شکل، تجمع و راهپیمایی، تشکیل خانواده، برخورداری از دادخواهی عادلانه، اقتصاد شفاف و رقابتی، مسکن و مالکیت، اشتغال و کار شایسته، رفاه و تامین اجتماعی، آموزش و پرورش، محیط زیست سالم، توسعه پایدار و اقتدار ملی اشاره شده و کسی نمی‌تواند این حقوق یا بخشی از آن را از ملت ایران سلب کند مگر به حکم قانون. حکم قانون بدین معنی است که آنچه در قانون اساسی جمهوری اسلامی در مورد حقوق بشر و شهروندی آمده ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد و تمامی حقوق ذکر شده نمی‌بایستی با شرع اسلام در تضاد باشد (خانلری، ۱۳۸۴: ۵۸-۱۷).

از جمله موادی از منشور حقوق شهروندی که به حقوق زنان در کنار مردان تاکید دارد می‌توان به مواد ذیل اشاره داشت:

در ماده ۱ منشور آمده، شهروندان از حق حیات برخوردارند و این حق سلب شدنی نیست مگر به موجب قانون. این جمله بدان معناست که همه شهروندان باید به صورت آزادانه زندگی کنند و کسی حق ندارد جان شهروندان را بدون دلیل و قانون بگیرد.

در ماده ۷ منشور آمده، همه شهروندان از کرامت‌های انسانی و تمامی مزایای پیش بینی شده در قوانین به طور یکسان برخوردارند که این موضوع طبعاً شامل حال زنان جامعه نیز می‌باشد.

در ماده ۸ منشور آمده است که انجام هرگونه تبعیض ناروا به ویژه دسترسی شهروندان به خدمات عمومی نظیر خدمات بهداشتی و فرصت‌های شغلی و آموزشی ممنوع است. بنابراین زنان طبق موازین اسلامی می‌توانند در سیاست‌گذاری، قانونگذاری، مدیریت، اجرا و نظارت مشارکت تأثیرگذار در امور مختلف داشته باشند.

همچنین موادی در منشور یادشده وجود دارد که به حقوق زنان به صورت ویژه عنایت دارد؛ از جمله:

ماده ۳ منشور حقوق شهروندی بیان می‌کند: حق زنان است که از برنامه‌ها و تسهیلات بهداشتی و درمانی مناسب و آموزش و مشاوره‌های مناسب برای تأمین سلامت جسمی و روانی در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی در مراحل مختلف زندگی به خصوص دوران بارداری، زایمان، پس از زایمان و در شرایط بیماری، فقر یا معلولیت، برخوردار باشند برابر این ماده، حقوق شهروندی در شرایط ذیل برای زنان حق و حقوقی در نظر گرفته است:

تسهیلات بهداشتی و درمانی مناسب و آموزش و مشاوره‌های مناسب برای تأمین سلامت جسمی و روانی در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی در مراحل مختلف زندگی به خصوص دوران بارداری، زایمان، پس از زایمان و در شرایط بیماری، فقر یا معلولیت زنان. اینگونه موارد باید توسط شوهر و دولت رعایت شود.

ماده ۱۱ منشور اذعان می‌دارد: زنان حق دارند در سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری، مدیریت، اجرا و نظارت، مشارکت فعال و تأثیرگذار داشته و بر اساس موازین اسلامی از فرصت‌های اجتماعی برابر برخوردار شوند.

طبق این ماده که در خصوص زنان و امنیت آن‌ها نیز صدق می‌کند اقدامات غیر قانونی به نام تأمین امنیت عمومی به ویژه تعرض به حریم مردم ممنوع است.

ماده ۵۴: حق همه شهروندان به ویژه زنان و کودکان است که از تعرض و خشونت گفتاری و رفتاری دیگران در تمام محیط‌های خانوادگی و اجتماعی مصون باشند و در صورت بروز هر نوع خشونت، امکان دسترسی آسان به مکان‌های امن و نهادهای امدادی، درمانی و قضایی جهت احقاق حق خود را داشته باشند.

ماده ۸۳: حق زنان است که از فرصت های شغلی مناسب و حقوق و مزایای برابر با مردان در قبال کار برابر، برخوردار شوند.

طبق این ماده، زنان باید از فرصت شغلی و حقوق و مزایای برابر با مردان در قبال کار برابر، بهره مند شوند. ولی متأسفانه آن چیزی که در حال حاضر به چشم می خورد غیر از این است. زنان جامعه در بعضی از مشاغل بیشتر از مردان کار می کنند اما حقوق و مزایای کمتری شامل حالشان می شود.

ماده ۸۹: حق همه شهروندان به ویژه زنان است که به امکانات ورزشی و آموزشی و تفریحات سالم، دسترسی داشته باشند و بتوانند با حفظ فرهنگ اسلامی - ایرانی در عرصه های ورزشی ملی و جهانی حضور یابند.

ماده ۹۰: حق زنان است که از تغذیه سالم در دوران بارداری، زایمان سالم، مراقبت های بهداشتی پس از زایمان، مرخصی زایمان و درمان بیماری های شایع زنان بهره مند شوند.

ماده ۱۰۳: حق همه شهروندان به ویژه زنان است که ضمن برخوردارگی از مشارکت و حضور در فضاها و مراکز عمومی، تشکل ها و سازمان های اجتماعی، فرهنگی و هنری مخصوص خود را تشکیل دهند.

از موارد دیگری که در این منشور به آن اشاره شده است:

- تغذیه سالم در دوران بارداری
- زایمان سالم
- مراقبت های بهداشتی پس از زایمان
- مرخصی زایمان
- درمان بیماری های شایع زنان

۵. نتیجه گیری

چالش های حقوق شهروندی گرچه اصطلاحی جدید و برآمده از گفتمان های نویت در غرب می باشد لیکن مفاهیم آن، پیشینه ی کهنی در ایران و اسلام دارد. موضوع حقوق شهروندی و بویژه حقوق شهروندی زنان، از مقولاتی است که بسیار مورد توجه پژوهشگران و محققان قرار گرفته لیکن هر یک از آنان، از زوایایی خاص و محدود به این موضوع پرداخته فلذا، پژوهش حاضر به منظور مطالعه و بررسی «حقوق شهروندی زنان و پیشینه و جایگاه آنان در جمهوری اسلامی ایران» به انجام رسیده است.

زنان نیمی از جامعه ی بشری را تشکیل داده ولی سهم و نقش بسیار ناچیزی در مدیریت جهان به عهده دارند. این، افزون بر دلایل فیزیولوژیکی، به علت محروم هلندن تاریخی زنان از حقوق شهروندی خویش بوده؛ زنان در شرایطی می‌توانند کارایی و بهره‌وری بالاتری داشته باشند که به حقوق شهروندی خود دسترسی پیدا کرده باشند. آگاهی و شناخت زنان از حقوق شهروندی خویش، از مراحل اساسی و پیش نیاز تحقق شهروندی به معنای کامل آن می‌باشد؛ در نتیجه با آگاهی زنان جامعه از مقوله‌ی شهروندی و مسائل پیرامون آن، آگاهی مؤثر به سوی تحقق حقوق شهروندی برداشته شده و راه برای رسیدن به جامعه‌ای با کمترین ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی هموار خواهد شد. در این راستا، تلاش‌هایی برای جبران این موانع در ایران شده است که از آن جمله، تدوین و ابلاغ منشور حقوق شهروندی توسط دولت روحانی در سال ۱۳۹۵ می‌باشد.

مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد که توجه به حقوق شهروندی، پیشینه‌ی کهنی داشته و در ایران باستان، چه در دولت ایلامیان و چه پس از آن، در شاهنشاهی هخامنشیان، زنان دارای جایگاه ویژه‌ای بوده و مورد توجه خاص قرار داشتند. حکومت‌های حاکم بر ایران پس از اسلام، با توجه به برداشت‌هایی که از آموزه‌های اسلامی داشتند، زنان را از بسیاری از حقوق شهروندی محروم کرده بودند؛ هرچند در مواردی، زنانی بوده‌اند که نقش‌های مهمی در حکومت و اجتماع ایفا کردند. این روند تا دوره‌ی قاجار ادامه داشت تا این که انقلاب مشروطیت، باعث دگرگونی شایان توجهی در نگاه جامعه به زنان و نقش‌آفرینی آنها در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... گردید. این روند در دوره‌ی پهلوی ادامه یافت و به اعطای حق رای به زنان و سپس، اجازه‌ی حضور آنها در مجلس شورای ملی و دیگر نهادهای حکومتی داده شد. با پیروزی انقلاب اسلامی، حقوق شهروندی زنان، جایگاه ویژه‌ای در قانون اساسی پیدا کرد. هرچند رویدادهای پس از پیروزی انقلاب، از جمله جنگ تحمیلی و تروهای سال‌های نخستین استقرار جمهوری اسلامی، باعث شد که بسیاری از اصول قانون اساسی به مورد اجرا گذاشته نشود که از آن‌جمله، رعایت حقوق شهروندی زنان بوده است.

اهتمام در توجه به حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران، منجر به تدوین و ابلاغ منشور حقوق شهروندی در دولت یازدهم گردید. هرچند بررسی‌ها نشان می‌دهد که این منشور بیشتر به توصیه‌نامه‌ای می‌ماند که ضمانت اجرایی کافی ندارد و در جامعه‌ی ایران هنوز هم راه طولانی در پیش است تا حقوق شهروندی زنان به نحو مناسب و مطلوبی ادا گردد.

کتاب نامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

احمدی، حمید (۱۳۸۸)، *بنیادهای هویت ملی ایرانی، چهارچوب نظری هویت ملی شهروند محور*، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

آیتی، محمدابراهیم (۱۳۹۲). *تاریخ پیامبر اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

بدران، عبدالقادر (۱۴۰۷ ق). *تهذیب تاریخ دمشق*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

پللو، روبر (۱۳۷۰)، *شهروند و دولت*، ترجمه ابوالفضل قاضی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

توسلی رکن‌آبادی، مجید و مختار نوری (۱۳۹۵)، «جامعه‌شناسی تاریخی عدم شکل‌گیری حقوق شهروندی در گفتمان‌های سیاسی معاصر ایران»، فصلنامه مطالعات سیاسی، سال هشتم، شماره ۳۱.

خانلری، عبدالرضا (۱۳۸۴)، *مجموعه قوانین و مقررات حقوق شهروندی*، قم: نگین

روشن، محمد؛ بیرانوند، رضا و یاراحمدی، حسین (۱۳۹۳). «حقوق شهروندی، پیشینه و جایگاه آن در مناسبات پلیس». *نشری هبصیرت و تربیت اسلامی*، سال ۱۱، شماره ۳۰، صص ۱۱۱-۱۳۸.

ساجدی، امیر (۱۳۹۵). «حقوق بشر و حقوق شهروندی از نگاه دولت‌های اسلامی خاورمیانه با تاکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». *فصلنامه علوم سیاسی*، سال ۱۲، شماره ۳۶، صص ۴۱-۵۹.

شیبانی، ملیحه (۱۳۸۱)، «شهروندی و رفاه اجتماعی»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال اول، شماره ۴.

صفری، ولی‌الله؛ آیتی، سید محمدرضا؛ عربیان، اصغر (۱۴۰۰). «بررسی حقوق شهروندی زنان بر مبنای آموزه‌های فقه شیعی». *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای فقه*، شماره ۴، صص ۲۱-۴۷.

طبرسی، علی بن حسن (۱۳۹۲). *مشکاه الانوار فی غرر الاخبار*، ترجمه عبدالله محمدی، مهدی هوشمند، قم: دارالتقلین.

طوسی، محمد (۱۴۱۴ ق). *الامالی*، قم: دارالتقافه.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۴). «ساز و کار «تبعیض مثبت» به مثابه ابزار محرومیت زدایی با نگاهی به موقعیت زنان در ایران». *زن در توسعه و سیاست*، دوره ۳، شماره ۳، صص ۱۱۵-۱۴۱.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۳). *اصول کافی*. ترجمه‌ی حسین استادولی، قم: دارالتقلین.

متقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۱۳ ق). *کنز العمال*، بیروت: موسسه الرساله.

محدث نوری، حسین بن محمدتقی (۱۳۹۶). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: موسسه آل‌البیت (ع).

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۶). *میزان الحکمه*، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.

میرباقری طباطبایی مهرآبادی، فاطمه سادات؛ خزائی، احمدرضا (۱۳۹۷). «واکاوی نقش تکامل حقوق شهروندی اسلامی در بلوغ فرهنگی شهروندان». *حقوق پزشکی*، دوره ۱۲، شماره ۴۶، صص ۱۳۷-۱۵۴.

نوری طبرسی، حسین بن محمد تقی (۱۴۱۱ ق). مستدرک الوسایل، قم، موسسه آل البيت (ع).
ولوی، سعید؛ آهنگران، محمد رسول؛ آقای بیجستانی، مریم (۱۳۹۹). «حقوق شهروندی اسلامی در نظام
جمهوری اسلامی ایران با تاکید بر قاعده احسان». فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، دوره ۱۴، شماره ۵۱.
هکی، فرشید (۱۳۸۹)، *گفتمان حقوق بشر برای همه*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر
دانش.

Donnelly, Jack (1989), *Universal Human Rights in Theory and Practice, Part II*, Ithaca,
Cornell University Press.

